

Σία Αναγνωστοπούλου, ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ,
19ος ΑΙΩΝΑΣ - 1919,
ΟΙ ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ.
ΑΠΟ ΤΟ ΜΙΛΜΕΤ ΤΩΝ ΡΩΜΙΩΝ
ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΈΘΝΟΣ,
εκδ. Ελληνικά Γράμματα,
Αθήνα 1997, 730 σελ.

Χρήστος Χατζηιωσήφ

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ των Χριστιανών της Μικράς Ασίας κατά την περίοδο των διαδοχικών τουρκικών κυριαρχιών, από τους Σελτζούκους ως και τους Οθωμανούς, είχαν ατυχήσει ιστοριογραφικά. Οι μελέτες για αυτές είναι λίγες, ασύνδετες μεταξύ τους και μονομερείς ως προς τα ενδιαφέροντά τους, αν όχι περιπτώσιολογικές. Είναι εύλογο η μετά το 1922 τουρκική ιστοριογραφία, της οποίας η αποστολή, όπως εξάλλου κάθε σύγχρονης ιστοριογραφίας, είναι να νομιμοποιεί τον κοινωνικό σχηματισμό στα πλαίσια του οποίου παράγεται στοιχειοθετώντας τις αξιώσεις του κράτους για πλήρη έλεγχο του χώρου και των ανθρώπων, να ασχολείται λίγο με τις προϋπάρξασες χριστιανικές πληθυσμιακές ομάδες και μόνο όσο χρειάζεται για να αντλήσει από την ιστορία τους επιχειρήματα *ad contrarium*. Αλλά εκτός από τους Τούρκους και οι άλλοι ξένοι ιστορικοί αποδέχονται συνήθως το πλαίσιο που ορίζουν οι ανάγκες του σύγχρονου τουρκικού κράτους και σιωπούν. Ακόμα και όταν μελετώνται τα ίδια τα υλικά κατάλοιπα των χριστιανικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας, οι αναφορές στους δημιουργούς τους είναι ελάχιστες¹. Η ελληνογενής ιστοριογραφία για αυτό το θέμα είναι εκτενέστερη, αλλά πααρμένει ως σήμερα ασύνδετη και αποσπασματική: μία μεγάλη συνθετική μελέτη για τον «ελληνισμό» στην αρχή της τουρκικής κυριαρχίας², πάρα πολλές μικρότερες εργασίες για μεμονωμένες ελληνορθόδοξες κοινότητες διαφόρων πόλεων και χωριών –συνά με τη μορφή αναμνήσεων–, πολλά άρθρα και βιβλία για θέματα λαογραφικά, γλωσσικά και εκπαίδευσης. Η διάσπαρτη αυτή βιβλιογραφία θα άξιζε να μελετηθεί συγκεντρωτικά όχι τόσο για τις πληροφορίες που συνεισφέρει για την προ του 1922 πραγματικότητα, αλλά ως μία διαδικασία ανακατασκευής του παρελθόντος, κομμάτι του τρόπου με τον οποίο οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας ενσωματώθηκαν ταξικά και ιδεολογικά στην κοινωνία του ελληνικού κράτους³. Η αποσπασματικότητα των ελληνικών προσεγγίσεων δεν οφείλεται αποκλειστικά στις δυσκολίες πρόσβασης στις πηγές (αρχαικό υλικό, αλλά υλικά κατάλοιπα, τοπίο, βιβλιογραφία κ.λπ.), αλλά και στον κατακερματισμό του ίδιου του αντικειμένου της έρευνας. Ο γεωγραφικός, γλωσσικός και κοινωνικός κατακερματισμός των ελληνορθόδοξων της Μικράς Ασίας, εντονότερος και μακροβιότερος απ' ό,τι αντίστοιχα φαινόμενα στις ευρωπαϊκές κτήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είναι αυτός που υποβάλλει την προσφυγή στη λαογραφία και τη μελέτη των σχολείων σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι προκειμένου για τη μελέτη της τουρκοκρατούμενης ελληνικής χερσονήσου. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης μπορούν να εξετάζονται νησίδες ελληνορθόδοξων, να αναζητάται σε αυτές η συνέχεια στο χρόνο με αφαίρεση από τις ασυνέχειες στο χώρο.

Η Σία Αναγνωστοπούλου είναι η πρώτη που στο βιβλίο της δεν προσπαθεί να παρακάμψει τον κατακερματισμό των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της Μικράς Ασίας, αλλά αντίθετα τον επισημαίνει, τον αιτιολογεί και, κυρίως, τον χρησιμοποιεί ως αναλυτικό εργαλείο για την κατανόηση του συνόλου. Η κ. Αναγνωστοπούλου είναι επίσης η πρώτη που κάνει χρήση βιβλιογραφίας σε τουρκική γλώσσα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το βιβλίο της κ. Αναγνωστοπούλου δεν είναι η πρώτη μεγαλύτερη μονογραφία για το θέμα που έχει συνταχθεί με βάση τις σύγχρονες ιστοριογραφικές προδιαγραφές. Είχε προηγηθεί ο Γεράσιμος Αυγουστίνος⁴ και είναι ατυχές που η κ. Αναγνωστοπούλου δεν τον αναφέρει.

Η βασική διαφορά των προσεγγίσεων του Αυγουστίνου και της Αναγνωστοπούλου είναι ότι ο πρώτος θεωρεί δεδομένη την ύπαρξη των κοινοτήτων και τη συνέχεια τους από τη βυζαντινή ως και την οθωμανική περίοδο και απλώς εξετάζει πώς οι σταθεροί θεσμοί των ελληνορθόδοξων αντιμετώπισαν τις οικονομικές και πολιτικές αλλαγές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στην περίοδο 1840-1880. Αντίθετα, η κ. Αναγνωστοπούλου δέχεται την ιστορικότητα των κοινοτήτων και τοποθετεί τις αλλαγές που υφίστανται στη διάρκεια του 19ου αιώνα στη διάρθρωση και το χαρακτήρα τους στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός της. Τις αλλαγές αυτές τις αντιλαμβάνεται ως τμήμα της παράλληλης διαδικασίας εθνογένεσης των σύγχρονων Τούρκων και Ελλήνων. Το κεντρικό επιχείρημα του βιβλίου διατυπώνεται ήδη στην εισαγωγή μαζί με τον προσδιορισμό του αντικειμένου και την αναγγελία του τρόπου με τον οποίο αυτό προσεγγίζεται. Η κ. Αναγνωστοπούλου υποστηρίζει ότι κάτω από την πίεση της κοινωνικοοικονομικής ενσωμάτωσης σημαντικών περιοχών και μεγάλων πληθυσμιακών μερίδων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο δυτικοευρωπαϊκό οικονομικό και πολιτικό σύστημα, το «οθωμανικό κράτος» ανέλαβε το εγχείρημα της αναμόρφωσης του πολιτικού και διοικητικού συστήματος στην κατεύθυνση της προσαρμογής του στα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα. Η προσαρμογή της διοίκησης έγινε με την εισαγωγή κοσμικών στοιχείων στους υφιστάμενους θεοκρατικούς θεσμούς. Κεντρικός πυρήνας αυτής της αναμόρφωσης της διοίκησης ήταν η κωδικοποίηση της λειτουργίας των θρησκευτικών ομάδων, των *μιλλέτ*, και των κοινοτήτων που η συγγραφέας θεωρεί συστατικά στοιχεία των *μιλλέτ*. Η μεταρρύθμιση αυτή, γνωστή με το γενικό όρο του *Τανζιμάτ*, γεννά νέες αντιφάσεις οι οποίες τελικά οδηγούν στην έκρηξη του συστήματος. Μία βασική αντίφαση προκύπτει από τις κοσμικές λειτουργίες εξ ορισμού θρησκευτικών συνόλων, των *μιλλέτ*. Η άλλη σχετίζεται με την ανάδειξη μέσα από την οικονομική εξέλιξη την οποία φιλοδοξούν να στηρίξουν οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις μίας

νέας τάξης, της «μέσης αστικής», της οποίας οι οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές αναφορές γίνονται σε αντίπαλες εξουσίες της οθωμανικής. Εξ αιτίας των αντιφάσεων αυτών οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, που σκόπευαν να αποκαταστήσουν τον έλεγχο της κεντρικής οθωμανικής εξουσίας πάνω σε κατακερματισμένους από οικονομική και πολιτική άποψη χώρους και πληθυσμούς, επέτυχαν τους στόχους τους μόνο προσωρινά, ενώ μακροπρόθεσμα με την εθνοποίηση των μαζών νομιμοποίησαν τις υπάρχουσες διαιρέσεις απελευθερώνοντας νέου τύπου, ισχυρότερες, φυγόκεντρες δυνάμεις. Η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποδίδεται στο πλαίσιο αυτού του σχήματος στο γεγονός ότι η ενσωμάτωση της αυτοκρατορίας στο καπιταλιστικό σύστημα δεν παρήγαγε μία ενιαία αστική τάξη, αλλά περισσότερες με αντιτιθέμενες επιδιώξεις και προσδοκίες εθνικές αστικές τάξεις, που συμπαρέσυραν στη συγκρουσιακή τους πορεία και τις αγροτικές μάζες.

Ήδη από τη διατύπωση του κεντρικού επιχειρήματος γίνεται εμφανής η ικανότητα της συγγραφέα να συλλάβει σφαιρικά πολυσύνθετες πραγματικότητες που περιέχουν ασύνδετα, από πρώτη άποψη, και αντιφατικά στοιχεία και να εντοπίσει τους μηχανισμούς και τη φορά της κίνησής τους. Η πρώτη αυτή εντύπωση του αναγνώστη για τις συνθετικές ικανότητες της κ. Αναγνωστοπούλου επιβεβαιώνεται από τη διαπραγμάτευση των κεφαλαίων που ακολουθούν. Το πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζει «το γεωγραφικό χώρο της Μικράς Ασίας». Το αναγνωστικό κοινό σε μία κοινωνία που νομίζει ότι μπορεί να γνωρίζει τον κόσμο χωρίς να διδάσκεται γεωγραφία, ίσως και να εκπλήσσεται με το κεφάλαιο αυτό. Στην όλη οικονομία του βιβλίου το κεφάλαιο χρησιμεύει αφ' ενός για να εισαγάγει την ποικιλία των φυσιογνωμιών της Μικράς Ασίας που η συγγραφέας συνοψίζει σε δύο βασικές κατηγορίες –παράλια και ενδοχώρα– και αφ' ετέρου στην περιγραφή των οδικών αξόνων. Στο δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο «το ανθρώπινο περιβάλλον» επισημαίνεται η διαφορά στις οικονομικές ασχολίες και τις συνθήκες διαβίωσης που επικρατούν στις δύο βασικές κατηγορίες φυσικού περιβάλλοντος. Οι διαφορές στο ανθρώπινο περιβάλλον οδηγούν σε αποκλίνουσα δημογραφική εξέλιξη στα παράλια από το εσωτερικό με ταχύτερη αύξηση του πληθυσμού στα παράλια, ενώ σε ορισμένες περιοχές της ενδοχώρας ο πληθυσμός παραμένει στάσιμος ή μειώνεται. Διαφορετική είναι επίσης η δημογραφική εξέλιξη των διαφόρων γλωσσικών και εθνικών ομάδων της αυτοκρατορίας. Η δημογραφία επηρεάζεται από την εσωτερική μετανάστευση καθώς και από την εισροή ξένων πληθυσμών: Ελλήνων από τα νησιά του Αιγαίου που βρίσκονται ακόμα κάτω από οθωμανική κυριαρχία και το ελληνικό

κράτος, αλλά και Κιρκασίων, Τατάρων και άλλων Μουσουλμάνων από τα Βαλκάνια και τον Καύκασο, πρόσφυγες που εγκατέλειψαν τα νεοϊδρυμένα βαλκανικά κράτη και τις νέες ρωσικές επαρχίες. Η επισήμανση αυτών των στοιχείων στα δύο πρώτα κεφάλαια βοηθά τον αναγνώστη να αντιληφθεί ότι οι ελληνορθόδοξες κοινότητες «κατ' αρχήν εντάσσονται στο χώρο τους και στη συνέχεια σε πιο αφηρημένα σχήματα» (σελ. 120).

Οι διαπιστώσεις των δύο πρώτων κεφαλαίων εφαρμόζονται στο τρίτο, όπου επιχειρείται «η χωροθέτηση των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων». Η κ. Αναγνωστοπούλου διατυπώνει κάποιες υποθέσεις για τον αριθμό των οικισμών με ελληνορθόδοξο πληθυσμό που τους υπολογίζει σε πάνω από χίλιους. Η παρουσίαση επιτρέπει στον αναγνώστη να αντιληφθεί ότι πίσω από τη σχετικά εντυπωσιακή πρόσοψη των παραλίων της περιοχής της Σμύρνης υπάρχουν μόνο νησίδες ελληνορθόδοξων στον χώρο των 700.000 τ. χλμ. που καλύπτει η Μικρά Ασία. Πέρα από τα παράλια οι ελληνορθόδοξες κοινότητες πληθαίνουν μόνον κατά μήκος των οδικών ή σιδηροδρομικών αξόνων και κοντά στα κέντρα οικονομικής δραστηριότητας των διαφόρων επαρχιών. Ο κανόνας αυτός εγκαταλείπεται και η μελέτη γίνεται περιγραφική προκειμένου για τους ελληνορθόδοξους της Καππαδοκίας και των ομόρων περιοχών που επιλέγονται ως το συμπληρωματικό παράδειγμα στις κοινότητες των δυτικών και βορειοδυτικών παραλίων. Για τη χωροθέτηση των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων η συγγραφέας αξιοποιεί συνθετικά το πλήθος των ετερόκλητων πληροφοριών που προσφέρει το αρχείο του Κ.Μ.Σ. και μάλλον είναι η πρώτη φορά που αυτό γίνεται σε τόση έκταση και με τόση επιτυχία για μία σφαιρική μελέτη, της οποίας η εμβέλεια ξεπερνά την περιήγηση ενός ή λίγων οικισμών.

Το επόμενο κεφάλαιο για τη «δημογραφική εξέλιξη των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων» έχει περισσότερο χαρακτήρα επανάλυσης των ήδη λεχθέντων στα τρία πρώτα κεφάλαια, παρά εξειδίκευσης και εμβάθυνσής τους και θα μπορούσε άνετα να είχε συμπυκνωθεί με τα προηγούμενα. Η προσφορά του συνίσταται στο ότι συνδέει στενότερα την κίνηση των πληθυσμών μέσα στο χρόνο και το χώρο με τις οικονομικές δραστηριότητες των «Ρωμιών». Θα περίμενε όμως κανένας οι δραστηριότητες αυτές να μην απομονώνονται, αλλά να εντάσσονται στο σύνολο της οικονομικής ζωής της κάθε περιοχής. Το ίδιο ισχύει φυσικά και για τη δημογραφική εξέλιξη. Θα ήταν ευκαίρια μια συστηματικότερη αναφορά στα συνολικά μεγέθη και ο συσχετισμός τους με το μέγεθος του πληθυσμού άλλων εθνοκοινωνικών ομάδων και την ολική πυκνότητα του πληθυσμού σε κάθε βλαέτι. Το ανεπιχείρημα ότι οι στατιστικές δεν είναι αξιόπιστες δεν είναι αρκετό, γιατί η ίδια, αν όχι

μεγαλύτερη, αναξιопιστία υπάρχει προκειμένου για τα επί μέρους στοιχεία, ιδίως όταν προέρχονται από «μαρτυρίες», όπως οι στιγμιαίες εντυπώσεις ταξιδιωτών ή οι μεταγενέστερες συντηνέυξεις προσφύγων. Η αξιοπιστία των στατιστικών του πληθυσμού της Μικράς Ασίας έχει ήδη προκαλέσει μία συζήτηση ανάμεσα στην Justin Mc Carthy και τους Π. Κιτρομηλίδη και Αλ. Αλεξανδρή, την οποία η κ. Αναγνωστοπούλου δεν την μνημονεύει⁵. Γενικότερα υπάρχει ένα ζήτημα κριτικής των πηγών που εντείνεται από την ανομοιογένεια αυτών που χρησιμοποιούνται. Στα τέσσερα κεφάλαια του πρώτου μέρους χρησιμοποιούνται γεωγράφοι του 19ου αιώνα και περιηγητές, δευτερογενείς ιστορικοί βιβλιογραφία, λογοτεχνικά κείμενα, γραπτές και προφορικές μαρτυρίες προσφύγων κυρίως από το αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Η συγγραφέας έχει συνείδηση των περιορισμών των πηγών της, αν κρίνουμε από τις σχετικές παρατηρήσεις της στην εισαγωγή, δεν τις αντιμετωπίζει όμως πάντοτε όσο κριτικά θα χρειαζόταν.

Μετά την ολοκλήρωση της εξέτασης του «φυσικού και ανθρώπινου περιβάλλοντος» των κοινοτήτων, ακολουθεί το δεύτερο μέρος του βιβλίου που διερευνά «το πολιτικό και <εθνικό> περιβάλλον των κοινοτήτων» σε τέσσερα παράλια, με τα οποία ολοκληρώνεται η εργασία. Ήδη από την εξαγγελία των τίτλων των δύο μερών του βιβλίου γεννάται στον αναγνώστη η εντύπωση του ημιτελούς, ότι το περιβαντολογικό δίπτυχο θα έπρεπε να συμπληρωθεί με ένα τρίτο μέρος στο οποίο θα προσεγγίζονταν εγγύτερα οι κοινότητες –η έννοιά τους, οι θεσμοί τους, οι λειτουργίες τους, οι συνθήκες διαβίωσης και οι διάφορες δραστηριότητες των μελών τους–, ώστε να νομιμοποιείται ο τίτλος του βιβλίου *Μικρά Ασία 19ος αι. -1919, οι ελληνορθόδοξες κοινότητες*. Με την υπάρχουσα αρχιτεκτονική πληρούται μόνον η υπόσχεση του υπότιτλου από το *μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, πράγμα που σημαίνει ότι η εργασία παραμένει σε ένα αυστηρά γενικό και αφηρημένο επίπεδο. Τα περισσότερα που μαθαίνουμε για τις ίδιες τις κοινότητες μας τα προσφέρει το πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους που διαπραγματεύεται «το οθωμανικό πολιτικό πλαίσιο και την ένταξη του μιλλέτ των Ρωμιών». Και αυτά τα στοιχεία είναι σαφώς λίγα. Επιπλέον βαρύνονται με προβλήματα θεωρίας και μεθόδου. Από την πλευρά της θωρίας λείπει κατ' αρχάς η εννοιολογική βάση του όλου επιχειρήματος, αφού δεν εκφράζεται ρητά μια άποψη ούτε φαίνεται κάποιος προβληματισμός πάνω στη φύση του κράτους. Βέβαια η παράλειψη αυτή είναι κοινό χαρακτηριστικό της ελληνικής ιστοριογραφίας, αλλά στις μελέτες πάνω στην κοινωνία του ελληνικού κράτους το πράγμα κολάζεται με τη βοήθεια κάποιων υπόρρητων παραδοχών για τη φύση και τις λειτουργίες του αστικού

κράτους. Είναι όμως το οθωμανικό κράτος ίδιας φύσης με το ελληνικό; Αρκεί να γράψουμε για «εκδυτικισμό» ή «εκμοντερνισμό»; Μπορούμε να μην αναφέρουμε ούτε μία φορά την έννοια του χαλιφάτου; Η ίδια ασάφεια ισχύει και προκειμένου για τις κοινότητες: «Όλη η μελέτη έχει οικοδομηθεί μέχρι τώρα πάνω σε έναν όρο, αυτόν της <κοινότητας>, ο οποίος μας προσφέρει το πλαίσιο της ανάλυσης της εξέλιξης του ελληνορθόδοξου πληθυσμού της Μικράς Ασίας», αναγράφεται στην αρχή του υποκεφαλαίου για την «κοινωνική οργάνωση-κοινωνικοί θεσμοί» στη σελίδα 325. Αυτό δυστυχώς δεν αληθεύει: το πλαίσιο της ανάλυσης ήταν η αυτοκρατορία και, δευτερευόντως, το μιλλέτ ως σύνολο. Αλλά τι είναι η κοινότητα; μία «οργάνωση» και είναι και η πλέον στοιχειώδης» (σελ. 325). Αν όμως η κοινωνική οργάνωση, είναι «τόσο διαφοροποιημένη, ώστε να μας επιτρέπει σε μεγάλο βαθμό να παρακολουθήσουμε την κοινωνική εξέλιξη της περιοχής» (σελ. 326), δεν θα έπρεπε να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στην κοινότητα και κοινωνία πέρα από τους διοικητικούς κανονισμούς, κάτι που δεν γίνεται στο βιβλίο. Ίσως γι' αυτό το λόγο και η ίδια η παρουσίαση του θεσμικού πλαισίου των κοινοτήτων γίνεται δύσκολη. Πάντως οι πέντ-έξι σελίδες της «σύνοψης αναδρομής στις κοινοτικές εξελίξεις από το 1785 ως το 1907» δεν αρκούν ούτε με την προσθήκη, με παρατακτικό τρόπο, στοιχείων από ορισμένες κοινότητες, όσο αντιπροσωπευτικές και αν θεωρηθούν αυτές.

Τα μεθοδολογικά προβλήματα έχουν να κάνουν με την επιλογή των πηγών. Δευτερογενής βιβλιογραφία του μεγαλύτερου μέρους, οι Γενικοί Κανονισμοί του 1862, κάποιες κανονισμοί κοινοτήτων, σποραδικά περιοδικά όργανα του Πατριαρχείου, αλληλογραφία του ελληνικού και του γαλλικού Υπουργείου των Εξωτερικών. Αντίθετα, δεν χρησιμοποιείται ο τύπος της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης ούτε κάποια από τα αρχεία των κοινοτήτων που διασώζονται. Με αυτόν τον τρόπο, η ανάλυση των κοινοτήτων και του μιλλέτ κινείται αναγκαστικά στο επίπεδο της γενικής πολιτικής ιστορίας.

Σε αυτό το γενικό επίπεδο ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως μπορεί να θεωρείται το «Υπουργείο Παιδείας του υπόδουλου ελληνισμού» και να μην εξετάζονται τα ειδικότερα κοινωνικά προβλήματα που προκαλεί η ελληνόφωνη εκπαίδευση σε τουρκόφωνους πληθυσμούς ή να παραβλέπεται η εκδοτική παραγωγή που απευθύνεται στους ελληνορθόδοξους της Μικράς Ασίας. Παρανοείται επίσης ο ρόλος της εκπαίδευσης ως παράγοντα κοινωνικοποίησης και εξασφάλισης της κοινωνικής συνοχής στο εσωτερικό των κοινοτήτων. Με αυτές τις πηγές, η προσέγγιση δεν παραμένει απλώς στη σφαίρα της υψηλής πολιτικής, αλλά δίνει και μία κατά

κύριο λόγο εξωτερική άποψη των πραγμάτων από τη σκοπιά της ελληνικής ή της γαλλικής κυβέρνησης και των πρακτόρων τους. Το πρόβλημα επιτείνεται, όταν οι εξωγενείς πηγές αντιμετωπίζονται ως εσωτερικές, για παράδειγμα με την κατάχρηση των μαρτυριών του αξιωματικού Αθ. Σουλιώτη-Νικολαΐδη, σε μυστική αποστολή για λογαριασμό της ελληνικής κυβέρνησης, του οποίου η «οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως» χαρακτηρίζεται «πολιτικός σύλλογος» (σελ. 459) και η μεταθανάτια έκδοσή των σημειώσεων του χρησιμοποιείται ως βασική πηγή για τις αντιδράσεις των Ελληνορθόδοξων στην περίοδο της επανάστασης των Νεοτούρκων. Θα αδικούσε κανένας τη συγγραφέα, αν ισχυριζόταν ότι η κ. Αναγνωστοπούλου δεν συναντάται τα προβλήματα αυτά. Νομίζω ότι ορισμένες περιπτώσεις χρήσης του υπερθετικού βαθμού στους επιθετικούς χαρακτηρισμούς μαρτυρούν μια κάποια ανασφάλεια ως προς την επάρκεια των βάσεων της ανάλυσής της. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για την κατάχρηση του επιθέτου «τεράστιος» προκειμένου για τη σημασία διαφόρων εξελίξεων, πηγών ή και «φοροαπαλλαγών»! (σελ. 307, 309, 319, 335, 337, 385 κ.α.).

Οι αδυναμίες αυτές και κάποια μικρολάθη μειώνουν την εμβέλεια των οξυδερκών παρατηρήσεων που συναντώνται στο δεύτερο μέρος του βιβλίου. Η θέση για τη διάγνωση του αριθμού των Ελλήνων υπηκόων στους κόλπους των κοινοτήτων και για τις διαλυτικές συνέπειες που είχε αυτή η εξέλιξη για τη συνοχή του οθωμανικού συστήματος, για παράδειγμα, είναι ενδιαφέρουσα, μένει όμως να τεκμηριωθεί αριθμητικά και ποιοτικά.

Το βιβλίο της κ. Αναγνωστοπούλου αποτελεί την επεξεργασμένη μορφή της διδακτορικής της διατριβής που υποστηρίχθηκε προ λίγων ετών σε γαλλικό πανεπιστήμιο. Η έκδοση της ελληνικής μορφής της διατριβής σε τόσο σύντομο διάστημα αποτελεί μεγάλη προσφορά και είναι ενδεικτική για την εργατικότητα της συγγραφέα. Ο αναγνώστης πρέπει να έχει υπόψη του αυτή την καταγωγή του βιβλίου πριν θέσει υπερβολικές αξιώσεις σε αυτό. Από την άλλη μεριά, μία διδακτορική διατριβή πρέπει να ακολουθεί ορισμένους τυπικούς κανόνες προκειμένου για τις παραπομπές και τη βιβλιογραφία που δυστυχώς δεν τηρούνται πάντοτε σε αυτή την έκδοση.

Συμπερασματικά, το βιβλίο της κ. Αναγνωστοπούλου είναι το αντίστοιχο για την ιστορία των Ελληνορθόδοξων της Μικράς Ασίας με τα γενικά σχήματα για την εξέλιξη της κοινωνίας του ελληνικού κράτους που προτάθηκαν από κοινωνικούς επιστήμονες στη δεκαετία του 1970 στο πλαίσιο μίας σειράς από διδακτορικά. Τα σχήματα αυτά ξεπεράσαν το χάος των πληροφοριών των αποσπασματικών εργασιών και πρόσφεραν το ερμηνευτικό πλαίσιο για πολλές ερευνητικές εργασίες, πριν αρχίσουν να

τροποποιούνται, να αμφισβητούνται και να καταρρίπτονται. Η κ. Αναγνωστοπούλου χάρη στις συνθετικές της ικανότητες, την τουρκομάθεια και την εργατικότητα της μπορεί να είναι η ίδια αυτή που θα προσφέρει την αναλυτική εργασία που απομένει να γίνει για τις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Μικράς Ασίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλέπε για παράδειγμα Luciano Giovannini (ed.), *Arts de Cappadoce*, Istituto Internazionale di Arte Liturgica, Rome - Chicago, Les Editions Nagel, Γενεύη, Παρίσι, Μόναχο, 1971.
2. Speros Vryonis Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, California University Press, Berkeley, 1971.
3. Για την προϊστορία αυτής της ενσωμάτωσης στο ιδεολογικό επίπεδο βλ. Ηλία Αναγνωστάκη & Ευαγγελία Μπαλτά, *Η Καππαδοκία των «ζώντων μνημείων»*, Πορεία, Αθήνα 1990.
4. Gerasimos Augustinos, *The Greeks of Asia Minor. Confession, Community, and Ethnicity in the Nineteenth Century*, The Kent State University Press, Kent, Ohio και Λονδίνο, 1992.
5. Justin Mc Carthy, «Greek Statistics on Ottoman Greek Populations», *International Journal of Turkish Studies* vol. 1, 2 (1980) σ. 66-76 και Paschalis Kitromilides και Alexis Alexandris, «Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμος 5 (1984-85) σ. 9-44.
6. Αθανάσιος Σουλιώτης - Νικολαΐδης, *Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως*, επιμέλεια Θ. Βερέμης, Κ. Μπούρα, Δωδώνη, Αθήνα, 1984.